

Sonja Dujmović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

*RAT PROTIV PODANIKA – SLUČAJ JEFTANOVIĆ**

Apstrakt: Politika Monarhije prema srpskom korpusu u Bosni i Hercegovini imala je različite faze i kretala se u zavisnosti od političkih odnosa sa Srbijom. Negativan trend od balkanskih ratova kulminirao je s početkom I svjetskog rata. Odgovori na takvu politiku bili su različiti i potvrđivali su socijalnu nehomogenost srpskog nacionalnog korpusa. U radu je predočen i primjer najbogatijeg i najuticajnijeg Srbina Bosne i Hercegovine – Gligorija Jeftanovića – čija je društvena uloga i pozicija uslovlila karakterističnu reakciju.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska monarhija, nacionalni pokret, I svjetski rat, Srbi, represija, Gligorije Jeftanović, podaništvo, građanski otpor, legitimnost

Abstract: The Monarchy's policy towards the Serb corps in Bosnia and Herzegovina had different stages and varied depending on the political relations with Serbia. The negative trend from the Balkan Wars onwards culminated with the beginning of World War I. Responses to such policy were different and confirmed the social inhomogeneity of the Serb

* Prvi dio naslova je preuzet naziv djela, pisanog pod pseudonimom, koje je savremeno sudbosnim ratnim godinama nastalo iz ličnog iskustva, ali i na osnovu istraživanja Pere Slijepčevića, kasnije uglednog profesora liberalnih načela, mladobosanca, jednog od osuđenika. Milan Toplica, *Rat protiv svojih podanika u Austro-Ugarskoj: autentične vesti*, izdanje u trošku prof. Mihaila Pupina, Njujork, 1915. O ratnim događajima P. Slijepčević je napisao još *Nova stradanja*, kao nastavak prethodnog djela, a djelo je odštampao Vasilj Grdić. U Pitsburgu je izdao i brošuru *Banjalučki proces* 1916. godine.

national corps. The paper provides the example of the wealthiest and most influential Serb in Bosnia and Herzegovina – Gligorije Jeftanović – whose social role and status provided for a characteristic reaction.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian Monarchy, national movement, World War I, Serbs, repression, Gligorije Jeftanović, loyalty, civil resistance, legitimacy.

Rat protiv svojih podanika Austro-Ugarska monarhija je počela da vodi kada je “izašla iz svoje mudrosti i strpljenja”,¹ onog momenta kada je pokušala, u konačnici neuspješno, da se bori sa jednim dominantnim, narastajućim elementom modernizacije društva – nacionalnim pokretima. Oni su među slovenskim narodima od devedesetih godina XIX st. iskazivali pravo na vlastitu državnost i međusobnu solidarnost, a istorijski dotrajala monarhija se, i pored udara mladih nacionalizama, nije željela odreći svoje dotadašnje politike univerzalnog carstva; njeno se djelovanje izmijenilo i počelo rukovoditi idejom da silom kanališe nacionalne pokrete, uprkos vlastitog iskustva u njemačkom i italijanskom slučaju.

Uz sve nezavisnije vojne krugove u okviru Monarhije nastajalo je “doba ‘prava pesnice’ velikih naroda nad malim i slabim”,² a primijenjeno na Južne Slovene kao težnja za uspostavljanjem kolonijalne kontrole nad prostorom raspadajućeg Otomanskog carstva i eventualnim novoorganizovanim državnim tvorevina. Nakon mnogobrojnih “mirnodopskih” metoda suzbijanja južnoslovenskih nacionalizama, sve se više uobličavala ideja i za mogući konačni vojni obračun.³ Ovo se naročito odnosilo na Srbiju kao moguću osu ujedinjenja južnoslovenskih naroda i iz regiona sve glasiju podršku, naročito izraženu nakon balkanskih ratova, formiranju jedne jugoslovenske države, vezane za ovu nezavisnu kraljevinu, a koja bi Monarhiju onemogućila u nastojanju da ostvari svoje planove o ekspanziji na istok.

¹ R. Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, 215.

² C. Popović, *Sarajevski Vidovdan 1914*, 36.

³ “Ministarstvo spoljnih poslova je u jednom memorandumu 24. juna 1914. preporučilo da se, uz podršku Nemačke, krene borbenim spoljnopolitičkim kursom. Već pre julske krize je, dakle, prihvaćena još 1906. godine razvijena agresivna strategija načelnika generalštaba Konrada fon Hecendorfa.” Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije*, 84–85.

U tom smislu može se reći da je austrougarska politika prema srpskom korpusu u Bosni i Hercegovini bila opterećena odnosom prema Srbiji, koji je imao svoje različite faze, ali je uvijek značajno određivao postupke vlasti prema srpskim podanicima. Taj je odnos imao i svoju unutrašnju razvojnu liniju u pokušaju da se srpski nacionalni pokret oblikuje u smjeru bosanskohercegovačke zemaljske državnosti. Istorija tog odnosa u Bosni i Hercegovini kreće odmah s okupacijom. Nesumnjivo iritirana neočekivanim dočekom u Bosnu i Hercegovinu, organizovanim ustankom (1882),⁴ ustrajnošću pokreta za crkveno-školsku autonomiju, sve brojnijim opozicionim glasovima novostasalih intelektualaca i srpskih udruženja u Bosni i Hercegovini, političkog angažmana srpske studentske omladine u samom Beču, te potajnim, ali za vlast naslućenim srednjoškolskim udruženjima, dakle nemirima i ponekad ekscesima proisteklim iz svih slojeva socijalne strukture srpske zajednice, čak izrazito i suprotstavljenim po metodama djelovanja, ali na svim nivoima iskusiši otpor u različitim vidovima i različitog intenziteta, izuzev u visokom sveštenstvu i vojsci,⁵ a koji se od početka stoljeća sve više osjećao, jačao i usložnjavao, vezujući se ideološki i politički za različite centre van Bosne, austrougarska vlast je, nesigurna u lojalnost ovog dijela podanika, pokušavala organizovano da odgovori na ove izazove na različite načine i sa različitim uspjehom, u zavisnosti od političkih prilika i potreba. Otvorenim prijetnjama, hapšenjima, ucjenama i uslovljavanjima, redovnim nadzorom nad pojedincima, srpskim institucijama, sveštenstvom, oštrom cenzurom, doušničkom mrežom, ali i motivisanjem na saradnju sa doziranjem upotrebe nacionalnog imena, povremenim nagrađivanjem lojalnih pojedinaca,⁶ te i na druge načine – ekonomskim ustupcima i novčanim potporama – vlast je nastojala da postigne željeni politički mir i ostvari društvenu ravnotežu. Sve to ipak nije donijelo željene rezultate u smislu zatamljenja srpskog nacionalnog pokreta, naročito njegovih školovanih predstavnika, koji je i prije Velikog rata bio zvanično pod udarom austrougarskog zakonodavstva, naročito uoči i nakon aneksije.⁷

⁴ Još od 1882. godine vojni krugovi Monarhije su pripremali uvođenje iznimnih mjera u slučaju rata sa Srbijom. Dž. Juzbašić, "Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova", 34–83.

⁵ To se pokazalo i u ratu. Svaki bosanskohercegovački puk tokom I svjetskog rata bio je formiran od "povjerljivog ljudstva": 41% pravoslavaca, 34% muslimana i 26% katolika, što je bilo proporcionalno vjersko-nacionalnoj strukturi stanovništva po popisu iz 1910. godine. Isto se odnosi na broj invalida: 42,20% pravoslavnih, 34,68% muslimana i 20,32% katolika. Osim toga, oni su dobitnici najvećeg broja ratnih odlikovanja Monarhije. Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 125, 250.

⁶ S. Vervaet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, 61.

⁷ V. Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske*; "[U] razdoblju od aneksije do početka Prvog svjetskog rata 1914. bilo je 148 političkih procesa." Đ. Mikić, "Veleizdajnički procesi",

Ipak, neumitni krešendo uzajamne napetosti vlasti i nacionalnog stremljenja desio se sa balkanskim ratovima, tokom kojih su se prilično otvorile interesne karte svih uključenih strana, a svi socijalni slojevi reagovali otvorenim otporom i probuđenim nadama,⁸ uključivši i druge sunarodnike u vrtlog ideje jugoslovenske solidarnosti i mogućeg ujedinjenja.⁹ Uvođenje iznimnih mjera 1913. prema srpskom i socijaldemokratskom pokretu dodatno je zaoštrilo odnose,¹⁰ a nacionalno raspoloženje se u Bosni i Hercegovini nastojalo obuzdati “veleizdajničkim procesima”. Nakon Skadarske krize politički poraz je naglašeno pogodio povrijeđeni ponos carskih činovnika, budući da je interpelacijom srpskih poslanika, a par mjeseci prije toga potpisnika izjave podrške izlasku na more srpskoj vojsci, traženo objašnjenje vanrednih mjera i odgovornost, čak i ostavka Potioreka, zemaljskog poglavara i glavnokomandujućeg vojskovođe, koji “kao ranjena zver, morade da se formalno izvinjava pred srpskom opozicijom za raspuštanje društava”.¹¹ Poniženje je bilo tim veće za njega, koji je insistirao na uvođenju mjera,¹²

55–56. “O sankcionisanju srpske štampe u Bosni i Hercegovini”; S. Dujmović, “‘Osma sila’ u uvodu Velikog rata”, 124–145.

⁸ Čak je i srpsko seljaštvo, “zahvaćeno nacionalnim oduševljenjem napustilo ranije inertno držanje i nestrpljivo očekivalo da se ukine davanje haka (...)” Dž. Juzbašić, “Uticao Balkanskih ratova”, 459.

⁹ Jezuita Anton Puntigam u svom pismu od 12. novembra 1912. godine uredniku monarhističkog *Reichsposta* navodi: “Svi mi verujemo u to da se, po svojoj prilici, stvaranje jedne velike južnoslovenske zajednice neće moći sprečiti. Postoji velika opasnost da će i austrijski Južni Sloveni, Hrvati i Slovenci, biti privučeni u tu zajednicu. Još pre dve godine Hrvati su gajili jaku mržnju prema Srbima. Ali danas je sasvim drukčije (...) javno odricanje (od Monarhije) će se ispoljiti čim se ukaže prva povoljna prilika. Jedina stvar koja još uvek drži mnoge Hrvate, naročito sveštenike, da ne pristupe Srbima – jeste katolicizam. (...) (ali) ‘Kada bismo dobili slobodu veroispovesti’, rekao je nedavno jedan bosanski sveštenik, ‘mi bismo se svi sa zadovoljstvom pridružili Srbima.’” V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 341.

O opozicionim, antiaustrijskim raspoloženjima, te orijentaciji za srpski nacionalizam i jugoslovensku ideju kod muslimanske omladine vidi: I. Kemura, *Uloga ‘Gajreta’*, 55–77; M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 179–184.

¹⁰ H. Kapidžić, “Skadarska kriza”, 184.

¹¹ “Zagrižljiv i sitničar, ovaj čovek beše jednako surov prema svakome otporu iz naroda kao što beše servilan prema starijima. On stvori za grupu srpskih opozicionera u sarajevskom Saboru ime ‘Antidinastičari.’ (...) U vreme kad otvaraše Sabor, srpska opozicija dočeka ga protestujući i vičući, pa demonstrativno ostavi salu. Poslednji ostade Vasilj Grdić i doviknu mu, sav zažaren, glasno i s pretnjom: Pali, žari udbinski dizdaru, / dok i tvojoj kuli reda dođe!” M. Toplica, *Banjalučki proces*, 9.

Poslije Skadarske krize bila je podnesena “jedna intrpelacija Srba poslanika kojom se tražilo objašnjenje zašto je došlo do izvanrednog stanja i tražila odgovornost pa i ostavka Potioreka”. H. Kapidžić, “Skadarska kriza”, 184.

¹² V. Bogičević, “‘Iznimne mjere’ u Bosni i Hercegovini”, 215.

jer se morao povući pred onima koji su potvrdili svoju nepouzdanost smatrajući kako “treba strpljivo čekati vrijeme kad će kucnuti čas obračuna”.¹³ Smisao ovih riječi se niukoliko suštinski ne razlikuje od onih izrečenih u tajnom uputstvu koje je general Beck dao glavnokomandujućem Filipoviću još 1878. godine, u kome, između ostalog, stoji da se srpsko stanovništvo treba “najoštrije (da) nadzire s obzirom na eventualne, okupaciji neprijateljske aspiracije”.¹⁴ U vremenskom okviru unutar ove dvije izjave otvoreno se iskazivala provođena etnički diferencirajuća politika Austro-Ugarske prema vjersko-nacionalnim grupama u Bosni i Hercegovini, jednako kao što je provođena militarizacija cjelokupnog društva sa samog vrha vlasti, u liku poglavara, istovremeno vrhovnog komandanta svih okupacionih vojnih snaga, ne samo motom “Militarismus nach Aussen” nego i “Militarismus nach Innen”.¹⁵ Tim svim se nazirao obris buduće revanšističke politike čije se ostvarenje desilo već s početkom rata.

Rigorozne mjere srpski narod je doživio odmah nakon samog atentata i neposredno nakon upućivanja ultimatum vladi Srbije, dakle prije zvanične objave rata. Kako su se modaliteti na kojim se carevina željela obračunati sa srpskim nacionalnim pokretom, antidržavnim i antikolonizatorskim, a prvenstveno sa njegovim vođstvom, pokazali neuspješni – rat je napokon pružio priliku za to. “U nameri da pitanje reši na takav način što će od Srbije, ali i od Srba na svojoj teritoriji, odvojiti ostale svoje podanike, ona je taj narod gotovo ucelini proglasila krivim još pre nesrećnog događaja u Sarajevu (...)”¹⁶

¹³ Povodom ulaska srpske vojske u Skoplje Potiorek je “vidio kako stvar stoji sa dinastičkim osjećanjima srpske inteligencije”. H. Kapidžić, “Previranja u austrijskoj politici”, 121. Potiorekovo mišljenje se samo potvrdilo sa 1914-om godinom s obzirom na to da, kako je rekao, “nama nije pošlo za rukom da pridobijemo glavni dio ovdašnjeg srpsko-pravoslavnog stanovništva za našu državnu ideju”. Ima napretek dokaza da duh neloyalnosti nije uhvatio samo ‘poneke političke eksaltadose’, nego je ušao u cijeli srpski narod.” M. Ekmečić, “Žalosna baština”, 32.

¹⁴ General Bek je u ime careve vojne kancelarije izdao uoči okupacije 19. jula 1878. generalu Filipoviću instrukcije: “Preporučuje Vam se najtoplije naročita obazrivost u vjerskim pitanjima, pri čemu ima da kod stanovništva poklonite svoju pažnju brižljivom njegovanju katoličkog elementa koji se pokazao pouzdan i nastojanjima Monarhije prijateljski raspoložen kao i muslimanskom stanovništvu (...) Zatim Vam se preporučuje da dovedete muslimane u bliži kontakt s katolicima i da naročito spriječite približavanje ili savez muslimanskog s pravoslavnim stanovništvom (...)” H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 13.

“Pod politikom identiteta se podrazumijeva posebna, etnički diferencirajuća politika Austro-Ugarske prema tri vjersko-etničke zajednice u Bosni, kako u sferi vjerskog i prosvjetnog samoupravljanja, tako i u sferi kulture gdje je austrougarska uprava razvijala čitavu lepezu inicijativa (...)”, što je u stvari bio dio spomenute politike Monarhije. S. Vervaet, *Centar i periferija*, 28.

¹⁵ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 36.

¹⁶ Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, 216. Razlog za to je procjena da je “srbofilska propaganda koja je ranije otklanjana primjenom drakonskih mjera, nakon mobilizacije nastavljena u pu-

Prvi udar nakon atentata, koji se vrlo brzo, difuzno proširio na cijeli prostor Bosne i Hercegovine, doživjeli su Srbi Sarajeva. Isti dan su počela hapšenja i uglednih, koji su po zatvorima već nalazili gomile utamničanih seljaka, dok su se istovremeno gradskim ulicama odvijale prema srpskoj imovini rušilački orijentisane i negativnim emocijama nabijene demonstracije, kako to jedan prikaz kasnije opisuje, pretežno gradskog ološa i sirotinje,¹⁷ ohrabrene prisustvom distancirane žandarmerije i vojske, kao i izlijepljenim plakatima kojim Gradski odbor, glasom i istupom vladinog komesara Josipa Vancaša, poziva ispravne i državi odane građane, “pučanstvo da takove elemente koji se daju na ovakve zločine, iz svoje sredine istrijebe”, uz napomenu da je “sveta dužnost pučanstva da tu sramotu opere”.¹⁸ Podstaknut ovakvim stavom vlasti, krenuo je rušilački val na srpske trgovačke i zanatske radnje, lokale, njihov inventar i robu, privatne kuće i srpske ustanove i društva. Stvari su izbacivane na ulicu i tamo uništavane ili od svjetine razgrabljene,¹⁹ a njihovi vlasnici u velikom broju za-

nom obimu” i da “prevratnički duh i neloyalnost nisu zastupljeni samo kod nekih egzaltiranih političara, nego je on uhvatio korjen u do tada neslućenim razmjerama u svim slojevima stanovništva”. Više o tome: Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 97–100.

¹⁷ “(...) hamalima, testerašima, gogama, prljavim ženama pod feredžama, nekakvim silnim odrpancima, kartašima, pijancima, propalicama, ljudima bez zvanja i zanimanja, s koca i kopca, ukratko talogom gradića i okoline (...) Kasnije se saznalo da su te ljude cijelo jutro po donjim mahalama (...) kupili i uspodusavali raznim obećanjima agenti vlasti. (...) Ništa njih nije pokretalo, nikakva misao, nikakav zanos, ništa od jedino i isključivo – pljačka! Viči patriotske, dinastičke državotvorne uzvike pa žari, pali i pljačakaj – istutnji se.” N. Trišić, *Sarajevski atentat*, 28. Detaljno o demonstracijama i uništenju srpske imovine: *Hrvatski dnevnik*, br. 144, 30. lipanj 1914, br. 145, 1. srpanj 1914, br. 146, 2. srpanj 1914, br. 147, 3. srpanj 1914.

¹⁸ “Sa najvećim gnušanjem osugujemo počinjeni pakleni čin, a unesrećeni smo osobito, što se on dogodio u Sarajevu, pa pozivamo cjelokupno sarajevsko gragjanstvo, koje se je uvijek vjernim i lojalnim pokazalo, da ovakove i slične izmete ljudskoga roda iz svoje sredine istrijebi, da u buduće predusretne tako sramotnim zlodjelima. Sveta će dužnost biti gragjanstva sarajevskog sve učiniti, da se ova danas našem Sarjevu nanescena ljaga opere, a trebat će složno raditi, da se pročisti sarajevsko stanovništvo, koje je bilo i jeste vazda lojalno i nepokolebivo odano Prejasnoj Kruni i slavnom Habsburškom domu.” *Hrvatski dnevnik*, br. 143, 29. lipanj 1914, 2; Potpisnici su bili gradonačelnik Fehim ef. Čurčić i podnačelnici Josip pl. Vancaš i Risto H. Damjanović. **Josip Vancaš, vladin komesar za grad Sarajevo i gradski podnačelnik – autor proglasa kojim se pozivaju građani na linč svih sumnjivih “elemenata”**. B. Trajković, “Stoja Kašiković – nacionalna heroína”; O prototipu ljudi koji su pokretali hajku, a među njima i Vancaš. *Srpska riječ*, br. 3, mart 5/18, 1919, 3.

¹⁹ U demonstracijama je pričinjena šteta u iznosu oko 500.000 kruna i oštećeno je oko 150 osoba. Isplata štete je iznosila 37.787 kruna. B. Madžar, “Izvještaj vladinog komesara za glavni grad”, 209. Producentska kuća *Ekler*, odnosno njena filijala u Beču, proizvela je film *Ubistvo Franca Ferdinanda i supruge*, koji je sadržavao, pored ostalih, i dio pod naslovom *Demoliranje srpskih radnji po Sarajevu*. D. Dimitrovski, “Na putu uspona – prilog za istoriju bosanskohercegovačke kinematografije”, 156.

vršili su kao hapšenici ili taoci na željeznici ili uz javne građevine, kao otvorene mete za odmazdu.²⁰ Premda je odmah sljedeći dan proglašen prijeki sud za gradsko područje,²¹ da bi bili preduprijeđeni daljnji neredi, reisul-ulema Džemaludin Čaušević je nekoliko dana kasnije uputio sa svoje strane muslimanskom svijetu poslanicu kojom ih je opomenuo na "red i čuvanje dobara svojih sugrađana".²² Iskazane dobre namjere vjerskog poglavara nisu ipak bile u moći da preduprijeđe dalji tok djelovanja drugih instanci koje su imale posljedice po međuvjerske odnose u Bosni i Hercegovini – vladinih,²³ vojnih,²⁴ društvenih,²⁵

²⁰ "Vojna komanda je krajem septembra 1914. naredila da se u taoce uzimaju naročito učitelji i popovi, jer se o njima govorilo da "su izvan kuće sumnjivi". M. Ekmečić, "Žalosna baština", 38. "Od ukupno 380 pravoslavnih svećenika u zemlji, zatvoreno je ili odvedeno u taoce 163." Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 102.

²¹ *Sarajevski list*, Vanredno izdanje, br. 131, 29. juna 1914, 1.

²² *Sarajevski list*, br. 137, 4. juli 1914, 3.

²³ "Po zakonu od oktobra 1914. konfiscirane se hiljade i hiljade srpskih imanja, srpske porodice izbacile se preko granica, i celi srezovi srpski potpuno opustiše. Samo za jedan mesec dana beše preko 5.500 takvih zaplena." N. Trišić, *Sarajevski atentat*, 10. "Da bi se obračunala sa srpskim stanovništvom koje je saradivalo sa srpskim i crnogorskim trupama, donešeni su propisi o ekspatrijaciji (progon iz domovine) i konfiskaciji pokretne i nepokretne imovine. Na osnovu tih propisa, do novembra 1915. godine na izgon iz domovine osuđeno je 11.951 lica srpske nacionalnosti. (...) U jednom izvještaju bilo je riječi o 13.000 seljačkih imanja koja su ostala prazna. Ovaj broj se smatrao pretjeranim, i u zvaničnim krugovima, jer nije egzaktno utvrđen (...)" I. Hadžibegović, "Ideja o naseljavanju ruskih ratnih zarobljenika", 160, 161. "Gubitak zemaljske pripadnosti odnosio se, ipso iure, na muškarca, njegovu suprugu i maloljetnu djecu." Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 106. Isti scenario je bio i 1912. godine: "Imovina društava je nemilice konfiskovana i prodavana na javnoj dražbi (...)" V. Bogičević, "Iznimne mjere", 209.

²⁴ O formiranju i djelovanju Zaštitnog korpusa (Schutzkorps) vidjeti, između ostalog, i u: Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 86–87.

²⁵ Klerikalna štampa od prvog dana nakon atentata povećala tenzije: "Srpska su lica najednoč obasjala. Da ste vidjeli te pokvarene tipove ljudskoga društva! Zavjetna je misao pokročila! – to je bio odrazaj njihovih lica, to je bio iskaz izbečenih prsiju i gegava hoda. A ona cinična smijanja, koja su se osobito isticala pred hotel "Evropom", gdje se slegla silna Srbadija, ta su smijanja odavala (...)" U komentaru na žalobnu sjednicu sabora je navedeno: "Upada u oči, da Srbi poslanici kod poklika: 'Slava' i 'Živio', - šute, kao i to, da metropolita Letica i Gliša Jetanović ulaze tek pri svršetku govora predsjednika u dvoranu." U tekstu o demonstracijama: "Sve je kipjelo od bijesa prema atentatorima i onima, koji su odavnim uvagjanjem i raspirivanjem ovakovih antimonarhijskih dogagjana glavni krivci ovakovih posljedica. Jer su atentatori sve sami Srbi, a svi znamo što se oko nas posljednjih dana odigravalo, kako su izvjesne vogje ove nacije psovali sve, što nosi na sebi monarhijski karakter (...)" "Mrtvi su – ubijeni su od proklete srpske ruke. (...) Bože pravedni, osveti ih!" *Hrvatski dnevnik*, br. 143, 29. lipnja 1914, 2, 3, 4. "Kad će se početi trijebiti?" *Hrvatski dnevnik*, br. 147, 3. srpanj 1914, 2. Hronika antisrpskih demonstracija u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine u ovom dnevniku donijela je niz sličnih, ali i poticajnih iskaza. O pisanju Štadlerovog *Hrvatskog dnevnika*:

pa i vjerskih,²⁶ kao ni da ispravi njihovu predistoriju.²⁷ Ovakvo nekontrolisano nasilje, od vlasti u samom početku prećutno dozvoljeno, trebalo je ohrabriti odane i vjerne, a buntovnim podanicima zadati pokornost i strah. Nakon prvog vala nasilja, koje su vlasti zaustavile, pa, kada su se stvari donekle stabilizovale, slijedilo je sistematsko uvođenje ratnih mjera najprije 26. jula 1914. suspendovanjem pojedinih odredbi Zemaljskog statuta, čime se dobila pravna osnova za uvođenje više naredbi,²⁸ kojim su se prenijele ovlasti sa civilnih na vojne vlasti, suspendovane su zakonske odredbe o slobodi ličnosti, neprikosnovenosti stana, o radu udruženja, nepovredivosti i tajnosti pisama, slobodi štampe.²⁹ Dio sarajevskog sreza je posebnim raspisom od oktobra 1914. proglašen za “pobunjenu oblast” (“Insurgiertes

“Treba se sjetiti samo uloge toga lista iza atentata i u početku rata, kada je imao ‘kršćansku’ želju da se sve Srbe povješa. Mnogo žrtava ona ima na svojoj duši. To se ne zaboravlja!” *Glas slobode*, br. 12, 15. septembar, 1917, 1.

²⁶ “General Potiorek je posebno vodio računa da oduševljenje muslimanskog stanovništva iskoristi za ratne ciljeve Monarhije, nastojeći da se to manifestuje u svakom pogodnom trenutku. Nakon izbijanja rata, u svim džamijama u Bosni i Hercegovini su učene dove za pobjedu Centralnih sila.” Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 90.

Pola godine kasnije, poziv iz Fatihove džamije u Sarajevu na sveti rat, proglašen u Carigradu 15. novembra 1914. godine, svakako nije mogao da doprinese poboljšanju međuvjerskih odnosa. *Sarajevski list*, br. 279, 2/17. novembar 1914, 1. “Proglašenje džihada u Begovoj džamiji. – Danas je u Begovoj Džamiji presvijetli gosp. Reis-ul-ulema Čaušević pred nepreglednim mnoštvom muslimanskoga svijeta pročitao fetvu i popratno pismo šejh-ul-Islamovo o džihadu. Tom je prilikom reis-ul-ulema održao oduševljen i patriotski govor sakupljenom svijetu.” Između ostalog je rečeno da “i mi bosanskohercegovački muslimani dužni smo odazvati se džihadu i tijelom i imetkom. Sretni smo, što dihad i rat naše monarhije služi jednom te istom cilju pa nam je pružena prilika da možemo pod slavnim i junačkim zastavama naše monarhije izvršiti i našu vjersku dužnost džihada. Boreći se za pobjedu naše monarhije, borimo se u jedno i za spas i sreću islama.” *Sarajevski list*, br. 305, decembar 28/11 1914, 3; br. 306, 12. decembar / 29. novembar 1914, 2–3.

²⁷ Još u saborskim klupama nacionalni interesi i političke akcije su bile gotovo potpuno polarizovane. Neki od njih su reagovali i tih junskih dana 1914. brzojavom na kabinetsku kancelariju: “Muslimanski članovi sabora Bosne i Hercegovine uz izraz najdublje podaničke vjernosti mole svog Uzvišenog i premilostivog vladara da primi sinovske izraze saučešća nad razbojničkim djelom zlotvora, koji uništiše diku Vašeg Veličanstva i nadu miliona vjernih podanika. Muslimani Bosne i Hercegovine plaču nad odrom svog Uzvišenog Prijestolonasljednika i Prejasne mu supruge, a uvjeravaju svog ljubljenog gospodara, da su na njegov blagi mig pripravn i na sve. Rifatbeg Sulejmanpašić i Dervišbeg Miralem. Iskazi u Tešnju.” *Hrvatski dnevnik*, br. 143, 29. lipanj 1914, 2.

²⁸ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 83.

²⁹ “Proširivanje političkih sloboda. Ukidanje ograničavanja za društva i opoziv raspusta društava i zemljoradničkih zadruga. (...) Vlada NV SHS u BiH ukinula je naredbom, koja je odmah stala na snagu: propise && 14. i 15. naredbe bivše ZV za BiH od 26. jula 1914.” *Glas slobode*, br. 90, novembar 16, 1918, 5.

Gebiet”), čime se i zvanično legalizovao prijeki sud,³⁰ uveden jula te godine, i ozakonila primjena improvizovanih rješenja, tako da je “zavedeno izvanredno stanje koje se ni po čemu nije moglo mjeriti bilo s kojom zemljom u Monarhiji”.³¹

U ovom procesu revanša i odmazde postojala je ipak čitava skala optužbi, stepena represije i odmjeravanja kazni za stvarnu, izvedenu ili pretpostavljenu krivicu,³² proisteklu iz same pripadnosti srpskom narodu, a dokazivanu preko pripadnosti srpskim udruženjima, legalno uspostavljenim i od vlasti odobrenim godinama prije početka rata, kontaktima ili vezama sa pojedincima iz Srbije, naklonosti ili stvarnoj podršci srpskoj vojsci, prilježnosti srpskoj ideji ili onoj “izdaji države”. Srpske banke su npr. bile pošteđene uništavanja, radile su sve vrijeme rata, oglašavale u štampi svoje akcije, učestovale u ratnim zajmovima,³³ kao i mnogi pojedinci. Mada, generalno rečeno, “Južni Sloveni iz Dvojne monarhije nisu ni pomišljali na to da masovno okrenu leđa carskim zastavama i s oružjem u ruci pređu na srpsku stranu”,³⁴ nešto kasnije, nakon internacija i deportacija

³⁰ “Službeni list donosi: C. i kr. vrhovno zapovjedištvo vojske ukinulo je naredbom od 2. novembra 1917. prijeki sud, što ga 16. marta 1915. bješe proglasilo, a 23. aprila 1915. u 113. broju Sarajevskog lista bješe objavilo za građanska lica, koja naredbom zemaljskog poglavara za BiH i nadzornika vojske u Sarajevu od 26. jula 1914. br. 7119 prez. i 71.120 prez. bjehu potvrđena pod vojnu sudsku vlast.” *Glas slobode*, br. 36, decembar 2/15, 1917, 4.

³¹ H. Kapidžić, “Austrougarska politika u BiH”, 203.

³² “Na adresu srpskoga elementa. Službene novine zemaljske vlade ‘Sarajevski List’ donose na adresu srpskoga elementa u Bosni i Hercegovini ovo saopćenje: (...) U Bosni i Hercegovini su na žalost **prokletstva dostojni hajkaški i lažni narodni prijatelji** zloupotrebili one ustavne slobode, što ih je naš najmilostiviji Car i gospodar darovao, te u društvu s inostranim neprijateljem, pokušavali, aa u mir ovijeh zemalja unesu klicu nemira i da pomute dobar sporazum njezinoga stanovništva. (...) to je i po bos.-herc. stanovništvo nastupio momenat, gdje će na najočevidniji način moći da posvjedoči svoju ljubav, vjernost i odanost prema Previšnjem caarskom domu i Monarhiji. **No u isti mah nastupio je i čas za one dijelove stanovništva, na koje je možda pala bila sumnja, da nijesu sasna solidarni sa jednodušnim lojalnim čuvstvima naroda monarhije, da se sada operu od svake sumnje i da dokažu, da se monarhija može i na njihovu građansku vjernost čvrsto osloniti.**” *Hrvatski dnevnik*, br. 173, 30. srpnja 1914, 2. (boldovano u originalu, op. a.)

³³ Za prvi ratni zajam *Srpska centralna banka za BiH* upisala je 100.000 K, a ukupno je u ovoj banci uplaćeno 275.000 K. *Sarajevski list*, br. 290, 26. novembar / 13. decembar 1914, 3. “Upisivanje drugog ratnog zajma. Srpska centralna banka za BiH u Sarajevu upisala je i ovog puta 100.000 K ratnog zajma i to K 50.000 austrijskog i 50.000 ugarskog.” *Sarajevski list*, br. 156. jun 4/22, 1915, 3. Niz je ličnosti koje su svojim priložima učestvovala i u ratnoj zakladi “B-h zemaljskog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje i u mirno doba”. *Hrvatski dnevnik*, br. 217, 219, 223, rujana 1914.

³⁴ Na srpsku stranu prešlo je “njih samo 70 posle Cerske bitke (...) a nakon Kolubarske od 20.000 samo 452 i to 430 Srba i 22 Hrvata”. V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914–1945*, 35, 77, 78.

u logore, o čemu nije bilo potpune saglasnosti u vlasti,³⁵ te post festum osudâ seljacima,³⁶ pri čemu su upotrijebljeni vojni sudovi u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci, ali i oni pri svim većim garnizonima ili komandama vojnih jedinica, otpočelo je 1915. godine s organizovanim sudskim procesima pravno, na ratnim zakonima utemeljeno sistematsko disciplinovanje i “prosvetiteljsko” kažnjavanje srpskih intelektualaca i srpskog političkog vođstva, omladine, pripadnika srpskih udruženja (*Narodnoj odbrani, sokolskoj organizaciji, Prosvjeti*), ali i istaknutih pojedinaca,³⁷ s ciljem da se oni proglase odgovornim i da se kazni i obezglavi vrh nacionalnog pokreta, bez obzira na stvarnu ili dokazivanu krivicu,³⁸ što nije bio izuzetak u praksi Monarhije, ali je bio izuzetak u težini presuda.³⁹ S obzirom na ovako široko postavljene ciljeve vlasti, oni su prouzrokovali vidljive pravne ne-logičnosti i često otkrivali iskonstruisanost procesâ.⁴⁰ Isto tako, i primjena ratnog

³⁵ Izjava zajedničkog ministra finansija dr Ernesta Koerbera koji je od Sarkotića tražio i smanjenje broja interniranih lica i talaca u Bosni i Hercegovini. Sarkotić u svojim izvještajima kaže da ne može odustati od svojih mjera protiv Srba i zbog muslimana koji su iznenađeni da su srpske trupe držale dva mjeseca istočnu Bosnu, te gube povjerenje u Monarhiju, a i da se Hrvati drže deprimirajuće, te njihove vođe smatraju da se trebaju držati otvoreni putevi prema Srbiji. Predsjednik mađarske vlade Tisa u svojoj korespondenciji sa ministrom finansija maja 1915. iznosi da je stanje u Bosni rezultat kompromitovanog ugleda države i vlasti, “kao što je za svaku osudu i potiskivanje Srba u pozadinu, njihovo proganjanje i ponižavanje pod utjecajima posljednjih tužnih događaja”. L. Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 45, 49, 53.

³⁶ Službene novine *Sarajevski list* pune su stubaca s imenima lica nad kojim je izvršena smrtna presuda ili protjerivanje, oduzimanje imanja i oduzimanje bosanskohercegovačkog zemaljskog pripadništva. Ne pominju se oni internirani u logore. Pojedini srpski srezovi su potpuno opustjeli. “Kako je u očišćenim krajevima Istočne Bosne”, *Sarajevski list*, br. 264, 31. oktobar / 17. oktobar 1914, 3.

³⁷ Suđeno je čitavoj porodici Nikole Kašikovića, dugogodišnjeg urednika *Bosanske vile* “zbog zločina protiv vojne sile države, koji su počinili špijunažom”. *Glas slobode*, br. 5, 16. januar / 3. februar 1918, 3.

³⁸ Da bi se sprovela ovakva suđenja, morale su se izvršiti i određene pripreme, naći podobne sudije, što govori da je zakon i sa njim vezana pravna procedura postojao je u Prvom svjetskom ratu, “ali toliko modifikovan da je izgubio moralnu osnovu po kojoj se kvalifikuju pravni sistemi”, i iskazala se tendencija, opravdavana ratnim prilikama, za uspostavljanjem totalitarne vladavine. Ekmečić, “Žalosna baština”, 13, 43.

³⁹ “Dok su sokoli u Bosni i Hercegovini osuđivani i na smrt, sokolima na procesu u Zagrebu od 10. juna 1916, mada su optuženi za veze sa Srbijom, izrečene su kazne teške tamnice najviše do 14 mjeseci, i to onima pod čijim su uticajem bile vođe ‘Sokola’ u Bosni i Hercegovini.” Đ. Mikić, “Veleizdajnički procesi”, 84.

⁴⁰ Za iste optužbe i na osnovu istih dokumenata osuđenici su dobivali različite kazne, ona se odmjeravala na osnovu njihovog značaja u srpskom nacionalnom pokretu. P. Slijepčević, “Bosna i Hercegovina u Svetskom ratu”, *Napor Bosne i Hercegovine*, 237–238.

“prava” nije vodila dosljednom pravnom postupku, nego jedna politička mjera da bi se opravdao sav teror u Bosni.⁴¹

U to smutno ratno doba naročito su se isticali viši državni ciljevi u odbrani od neprijatelja, opravdavanje ulaska u rat,⁴² te uvriježenog stava i pravnika iz stabilnih vremena o pravu države na samo-odbranu, o pravu na legitimno nasilje budući da “krivično delo zaslužuje ‘odmazdu’”, kao djelo zaštite poretka,⁴³ pa i u Austro-Ugarskoj monarhiji, “u kojoj je konstitualizam od apsolutizma dijelio samo jedan korak”.⁴⁴ U tim momentima država nije djelovala na zakonodavnom principu nego na funkcionalnom i sva legitimnost je bila “nategnuta”, neuvjerljiva i stoga surova, a imala je oblike obračuna. Pošto se pošlo se od pretpostavke da među okrivljenim – Srbima – nema nevinih, za osude nisu trebali čvrsti dokazi ni konkretni zločini, nije postojao interes za dokazivanje lične odgovornosti, jer su same pretpostavke o krivici bile dovoljne. Osude na osnovu same pripadnosti srpskim društvima, odobrene u predratno vrijeme od te iste države, između ostalog, o tome govore. Stoga su presude izricane sa istorijskim narativom u formi didaktičke tirade, tek kao aneks političkoj argumentaciji.⁴⁵

⁴¹ Uz to je išao obezvređujući i ponižavajući tretman vlasti, izražavan na razne načine, pa je tako npr. presuda na banjalučkom procesu pročitana osuđennicima uoči Vaskrsa.

⁴² “Austro-ugarska sprema crvenu knjigu. (...) Naša monarkija je one dokumente, iz kojih jasno kao dan proizilazi, da ju je željezna nužda prisilila, da se lati mača, još prije početka rata obznanila čitavu svijetu. Ultimatum, *aide memoire*, koji smo dali Srbiji gdje je ukratko prikazana povijest srpskoga rovarstva proti našoj monarhiji, najsnazniji je dokaz, da naša monarhija nije mogla mirno trpjeti drskog i zločinačkog rovarstva zakletog neprijatelja susjeda. (...) Ali u svim državama nijesu narodi razumijeli, zašto je zapravo nastupila nužda, da se prekine mir. Nije baš bilo razloga za ikoju silu trojne sveze, koji bi ju silio, da potegne mač. Boj između Austro-Ugarske i Srbije mogao se je bio lako lokalizirati, da se Rusija nije čutila pobuđena, da pokrije leđa zločinačkoj srpskoj vladi. A onda je Francuska pokrila leđa Rusiji, a Engleska Franceskoj. (...) (Crvenom knjigom) publikacijom dokumenata jasno rastumačili cijelom svijetu naše pravo na rat. (...) Mi smo imali ne samo pravo, nego smo dapače bili dužni, da se stavimo na obranu, pa kad smo potegnuli sablju, to se je dogodilo za to, da pođemo za najnaravnijim nagonom samo održanja. (...) donijeće sigurno dokaz, da nisu bile Njemačka i Austro-Ugarska one sile, koje su stvorile uzrok svjetskom ratu.” *Sarajevski list*, br. 6, 24. decembar 1914/6. januar 1915, 3.

⁴³ Lj. Petrović, “Shvatanje represije u pravnim i sociološkim diskursima Kraljevine SHS”, 51, 57.

⁴⁴ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 698.

⁴⁵ Među interniranim licima u logoru Arad najveći broj je bio pod oznakom P. V. (Politisch Verdächtig – politički sumnjiv). Do aprila 1915. godine u njemu je bilo internirano 4.300 lica, a 520 je umrlo. Među interniranim bilo je 109 žena i 56 djece. Kroz logor u Doboju u periodu od jeseni 1915–1917. godine prošlo je 16.673 muškaraca i 16.966 žena i djece iz Bosne i Hercegovine. Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 103–104.

Kakav je u tom vremenu nemira, a i prije njega, mogao biti odgovor na provođenu državnu represiju, novu, ali neiznađujuću pojavnost kolonijalnog, militantnog sistema koja se postepeno gradila sve vrijeme vladavine Monarhije? Jedinstvo se sastojalo u stavu da imaju pravo na odgovor, ali kako ga iskazati, kako do slobode doći, kada su opet svi “slobodu drugačije shvaćali”, i odgovor im nije bio isti. Socijalno porijeklo, ideološke pripadnosti, generacijska polazišta, interesi i ciljevi – sve je to bilo toliko različito da nije bila dovoljna nacionalna pripadnost da se kanališe unison odgovor na državnu politiku. Odnosno, socijalna struktura generisala je različite strategije prihvatanja ili odbacivanja austrougarske vlasti i potvrđivala nehomogenost srpskog nacionalnog korpusa.

S jedne strane Gavrilo Princip je bio glas onih čije “rodoljublje više nije moglo samo da pjeva”, nego se svrstao među one koji su to učinili širom Evrope i, po njihovim riječima, koji su poštovali ona moralna načela koja kao najvišu vrijednost nalažu potrebu za samožrtvovanjem za dobrobit kolektivnog, i to ne samo srpskog predznaka, sa idejom sveslovenske uzajamnosti, oni su htjeli da probude duboko učmalu jednu patrijarhalnu, primitivnu i ekonomski zaostalu, agrarnu zemlju, ali za koju nije bio dovoljan Masarik, već je “za njeno buđenje bio potreban miris krvi”.⁴⁶ Oni su bili ne samo revolucionarno raspoložene patriote, idealisti i nacionalisti, sa idejom rušenja sistema i klicom anarhije,⁴⁷ koji su u ideji o ubistvu vladara slijedili evropski trend, već i vrlo odlučni kritičari društva, socijalnih nepravdi, konzervativizma i primitivizma u vlastitom nacionalnom korpusu. Kao mlada generacija prkosili su svim institucijama i njihovim rigoroznim pravilima. Mladost im je donosila nestrpljenje, tako da su oni prijekim putem htjeli riješiti sve socijalne i nacionalne probleme svog naroda. Tako je mislio i Gavrilo Prinip, koji je 28. juna, na Vidovdan, pucao na prestolonasljednika Franju Ferdinanda, simboličnog predstavnika militantne struje u Monarhiji. Sarajevski tragični gost nije bio jedina moguća meta za mladobosance kojim je pripadao i atentator, a koji su “smerali da ubiju ne samo Franju Ferdinanaca i poglavara Potjoreka, nego i srpskog mitropolita Leticu, kao i srpske građanske prvake Jeftanovića, Dimovića i Jojkića”,⁴⁸ koje je bez njihove dozvole probudio iz njihovog dremeža i

⁴⁶ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 43, 401.

⁴⁷ “Naprije, ne treba zaboraviti da se, blago rečeno, Austro-Ugarska u Bosni nije naročito isticala svojim liberalno-demokratskim načinom upravljanja. Štaviše, čini se da su kolonijalne crte austrougarske uprave samo dolijevale ulje na buntovničko raspoloženje mladobosanaca.” S. Vervaet, *Centar i periferija*, 300.

⁴⁸ “Sam Gavrilo Princip izrazio je tu zajedničku mržnju protiv sarajevske čaršije kada je uoči 28. juna 1914. godine rekao da bi svu čaršiju zapalio kad bi je mogao strpati u kutiju šibica. Istu misao izrazio je i Nedeljko Čabrinić, koji je u istrazi 28. juna priznao da se nosio mišlju da

promijenio njihove sudbine, kao i čitavog naroda kome su zajednički pripadali. Kao i uvijek, pokazalo se da je osveta oružje slabijega, jer je većina mladobosana naca svoje živote ostavila u austrougarskim kazamatima, dok su ostali njihovi sunarodnici, kolektivno i gotovo zvanično proglašeni krivci, sa žigom izdajnika dvora, Monarhije, a podnijeli su različite vrste kazni, kao što je bilo i onih za koje se ništa promijenilo nije.

Učinilo se u prvi mah da je tom nametnutom zajedničkom krivicom srpski korpus stekao zajedničku sudbinu, da se u nacionalnom kolektivitetu zbog ugroženosti intenzivirala nacionalna homogenizacija kada je u prvom rušilačkom naletu demonstracija podjednako bio na udaru ulice i vlasti, ali se pokazalo da je Principov čin u suštini nastavio da razlaže srpsku etniju ideološki, ekonomski i socijalno; tu podjelu učinio je potpuno vidljivom da i u ratnim okolnostima u društvenom tkivu srpskog korpusa postoje različita viđenja kolektivnog pripadanja i puteva obračuna sa vlašću. Svojim je aktom ovaj srednjoškolic isprovocirao odgovore svih socijalnih grupa, pa se pokazalo da su ga podržale samo takozvane niže klase, pjesnici, intelektualci i omladina,⁴⁹ dok su njegovu metodu obračuna sa Monarhijom odmah osudili i crkva i srpski uglednici. Dok je Beč još plesao na taktove valcera, "[p]rilikom pomena u srpskoj crkvi, protorej je nazvao Principa i Čabrinovića 'antihristima'",⁵⁰ a agilni saborski poslanik dr Milan Srškić dočekao je vijest o atentatu sa sabljom u rukama, u uniformi austrougarskog oficira, zaklinjući se da će se osvetiti za smrt Franje Ferdinanda, barem prema pisanju štampe njegovih kasnijih političkih protivnika.⁵¹ Administrativni sistem Monarhije formirao je tokom decenija vlasti sloj Srba bliskih carevini, koji su u ovom momentu "osuđivali Srbiju kao izвориšte nereda, primitivizma i nasilja",⁵² kao i činovništva i službenika koji su lojalnošću zadržali svoje pozicije tokom rata.⁵³

uđe u sabor i sa galerije baci jednu bombu među poslanike, jer je bio uveren da su oni podlaci i kukavice, koji ništa ne rade, a i kad nešto rade, ništa vredno ne stvaraju." V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 343.

⁴⁹ Znatno dio srednjoškolaca su odmah po atentatu bili privođeni i ispitivani. "To je postala neka vrsta legitimacije za nacionalnu borbenost. Bili smo se već navikli na kućne premetačine i hapšenja kao na svakodnevnne pojave." C. Popović, *Sarajevski Vidovdan*, 22.

⁵⁰ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 894. Austrofilaska orijentacija mitropolita Letice bila je i povod njegovoj smjeni nakon rata. "Sramota mitropolita Letice", *Srpska riječ*, br. 112, jun 10, 1920, 3.

⁵¹ *Narod*, br. 20, 19. mart 1924, 3.

⁵² R. Samardžić, *Ideje za srpsku istoriju*, 215.

⁵³ Ovo su neki od njih – u Administrativnom odjeljenju Zemaljske vlade: Vladimir Besarović, okružni predstojnik, vitez reda želj. krune III razreda, vitez reda Franje Josipa, i Konstantin Čuković, posj. zlat. krsta za zasluge, vladin savjetnik; u Pravosudnom odjeljenju Zemaljske

Sličan odgovor je nudio i Gligorije Jeftanović, najuticajniji Srbin Bosne i Hercegovine, vođa pokreta za crkveno-školsku samoupravu, siva eminencija *Srpske narodne organizacije*, virilni član Sabora, s imenom značenja oprezan ili “biti budan”. Za razliku od Principa, on je drugačije dočekao Ferdinanda,⁵⁴ jer je navikao da vodi svrsishodniju borbu u kojoj se ne nudi vlastiti život, za koju je potrebno mnogo strpljivosti i političke mudrosti. Mada im je zajednička i neupitna borba za kolektivni, nacionalni interes srpske zajednice, cjelokupno Gligorijevo iskustvo sa vlašću i represijom provođenom sve vrijeme borbe njegove i njegovih istomišljenika⁵⁵ donosilo mu je spoznaju da su putevi ka postizanju ciljeva trebali biti usklađeni sa moćnim sistemom koji neosporno raspolaže silom, koja se, posebno u ratnim okolnostima, ne pravda nikome. Njegova svijest, kojoj je imanentna mudrost čaršije, kroz koju je progovaralo iskustvo odnosa prema državi, bila je sa puno opreza i računice, bez ishitrenih poteza i prenatljivanja, s otvorenim vratima i nespaljenim mostovima. Njegov radikalizam u nacionalnoj borbi uvijek je imao mjeru.

Osnovne principe legitimne vlasti Gligorije je po svom dubokom ubjeđenju, proisteklom iz njegovih tradicionalnih, patrijarhalno-*autoritarnih* vrijednosti i političke kulture, duboko poštovao, kao i njenu racionalnost i zakonitost, nužnost njenog postojanja i tradiciju njenog uvažavanja. On je razumijevao njenu represiju, bio je dio društva u kojem se ona cijeni, pa i on sam nije bio imun na sopstveno

vlade: vladin savjetnik Milivoj Simić, dr. pr.; vladin podtajnik – Vaso Petrović; vladin perovođa Milan Ćurčić; u Privrednom odjeljenju Jovo Odović, rač. savjetnik, Simo Stanivuković, rač. savjetnik, Aleksa Đebić, baždar, pristav, Vladislav Đurić – zem. veterinar, vit. o. F. J. posj. zl. kr za zasluga sa krunom; Dodjeljeni: Dušan Petrović, dr, sudski pristav, Milivoj Simić, dr, vladin tajnik, Ljubomir Milošević; u Odjeljenju za bogoštovlje i nastavu Sokrates Petraki-Petrović, vladin savjetnik, vit. reda željezne krune II razreda, vitez reda F. J. poručnik u ev., Jovan Šiljak, okružni školski nadzornik, posj. ratn. kr. za građ. zasl. II razreda, u Tehničkom odjeljenju Vojislav Žakula, rat. kr. za gr. zasl. II razr., građ. savjetnik; Jovo Trifković, tehn. oficijal u upotrebi kod ravn. b.-h. zemaljske bolnice, kao računarski revidenti Bogdan Besarović i Makso Despić, Jovan Simić, direktor pomoćnih ureda pri Vrhovnom sudu i tužilaštvu... te nešto profesora po sarajevskim gimnazijama. *Bošnjak*, zvanični kalendar za prostu godinu 1918, god. 35, Sarajevo, 1918; Jeftan Despić je ostao gradski zastupnik, Risto Hadžidamjanović je ostao na funkciji podnačelnika Sarajeva, saborski poslanik dr Ljubo Simić tokom rata je imao slobodu kretanja i djelovanja. *Sarajevski list*, br. 15, januar 1/15, 1915, 3; Dr Milana Jojkića, gradskog fizika, kao i Aristotela Petrovića, generalnog konzula te nakon rata prvog gradonačelnika Sarajeva, poslovi su npr. primoravali na česta putovanja do Beča. *Sarajevski list*, br. 152, jun 2/20, 1915, 4. “Mitropolit Letica otputovao je sa biv. sabor poslanikom Vasom Vasiljevićem na liječenje u Krapinske toplice i u Rogatac.” *Sarajevski list*, br. 168, jun 3/16, 1915, 3.

⁵⁴ “Konzervativna srpska grupa, oko Gligorija Jeftanovića, pozdravila je Ferdinanda kao budućeg vladara, bez riječi o gorčini srpskog naroda (...)” V. Strugar, *Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914–1918*, 116–117.

⁵⁵ H. Kapidžić, “Previranja u austrougarskoj politici”, 125.

iskazivanje moći. Ipak, ta vlast uzela ga je kao primjer, mada je pripadao grupi “Arbeitswillige Serben”, te je sistematski tokom rata pokušavala poništavati njegovo dostojanstvo, ugled i značaj. Vlast mu je slala poruku da je jednak ostalim sarajevskim Srbima, beznačajan kao pojedinac u odnosu na sistem. U prvom redu obezvrijedili su njegovo vlasništvo, dopustili su da njegov simbol i simbol moći sarajevske srpske čaršije – Hotel *Evropa*, u srcu grada, bude dva puta demoliran,⁵⁶ prvi put iste noći nakon što je izveden atentat i drugi put nakon mjesec dana, u večeri nakon objave rata Srbiji, nanoseći mu ogromnu materijalnu štetu.⁵⁷ Otvorenim atakom na najuglednijeg, najbogatijeg i najjuticajnijeg Srbina Bosne i Hercegovine bio je u stvari najavljen i objelodanjen stav vlasti i njene buduće akcije prema Srbima. Krenuvši od vrha vođstva srpskog naroda, oličenog u osobi Jeftanovića, i ponizivši ga kao simbola nacionalnog kolektiva, vlast mu se revanširala za dotadašnje držanje, te sprečavala mogući dalji otpor i subverzivno djelovanje zajednice.

Sukobljavanje vlasti i Jeftanovića u ratu generisano je suprotstavljenim pozicijama (država – pojedinac, vlast – podanik, državna – nacionalna koncepcija), ali je bilo podudarno u jednom – nije bio revolucionarno, nasilno i nelegitimno. Pripadnost tradicionalnom, autoritativnom i konzervativnom društvu bila im je zajednička. S obzirom na Jeftanovićevu društvenu poziciju, za koju je često plaćao cijenu,⁵⁸ javno ispoljavanu lojalnost u mnogim prilikama,⁵⁹ kao i veze sa

⁵⁶ U Dimovićevom izvještaju, predatom grofu Tisi septembra 1918. godine, kaže se: “Gore nego u Zagrebu behu demonstracije u Sarajevu. Kasno u noć, između 9–10 sati, na dan atentata, napala je jedna rulja od 200–300 glava na ‘Hotel Evropu’, vlasništvo Gligorija Jeftanovića, polupala tu prozore i počela grdanim psovkama na Srbe i Srbiju.”

“Pred štalom Gligorija Jeftanovića ja sam svojim očima gledao dva oficira, kako sokole polupijani mob kličući im bez zazora: ‘Samo čvrsto!’ ‘Nur alles zertrummern!’” V. Ćorović, *Crna knjiga*, 33, 34, 35, 37, 79.

“Očevici mi pripovedaahu, da su im po ulici noge upadale do članaka u staklo razbijenog posuda Hotela Evrope. Žilavi i neustrašivi starina Jeftanović, nabavi i preko noći uspostavi samo njemu poznatim, mogućim i izvedivim načinom i poslednju sitnicu u hotelu, da pokaže bruntalnoj austrijskoj beštiji: da se ugled i dostojanstvo Srbino ne ruši razbijanjem tanjura, i usprkos ogromnoj šteti, koju pretrpi na konjima, kolima, automobilu, novcu, kućama, stajama i t.d. stoji još i sad na istom mestu ugleda i dostojanstva ko i do sad. Koliko je to ljutilo i vlasti i podlu dušu generala Potioreka, suvišno je i govoriti, jer to beše za njih više od prkosa!” V. Mandić, *Bosna u lancima*, 35–36.

⁵⁷ Historijski arhiv Sarajevo (HAS), O-J, kut. 8, dok. br. 2500. U jednom pismu vlastima Jeftanović svoj gubitak usljed devastacije hotela procjenjuje na “¾ milijuna kruna”, Sarajevo, 21/4. 5. 1915. HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1370, 1409.

⁵⁸ Gligorije je zbog učešća pri predaji prvog memorandum pretrpio materijalnu štetu u vrijednosti 6.000 forinta u zlatu. M. Maksimović, “Crkvene borbe i pokreti”, 79–107.

⁵⁹ G. Jeftanović, kao upravnik Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta, što nije mogao postati bez odobrenja vlasti, bio je virilista i samim tim postao je narodni poslanik u Saboru. Osim

mnogim članovima u strukturi vlasti, očigledno je da u njenim redovima nije bilo potpune saglasnosti kako postupati sa njim, kako iskorijeniti njegovu “neprihvatljivu” lojalnost nacionalnoj zajednici, pa su udari vlasti bili istovremeno snažni, ali i kolebljivi i postepeni.

Nakon uništavanja hotela u koji je vrlo brzo smještena vojska, isto kao za vrijeme balkanskih ratova,⁶⁰ a za čije održavanje je trebao sam snositi troškove,⁶¹ Jeftanoviću je uhapšen sin dr Dušan,⁶² pri čemu nisu pomogle ni učtive molbe Potioreku,⁶³ a drugim članovima porodice oduzeta je zemljišna imovina.⁶⁴

toga, Centralni agitacioni odbor 39-orice će, prema izvještaju njegovog potpredsjednika Pere Stokanovića, prihvatiti formulu dr Nikole Stojanovića, a na zahtjev Gligorija Jeftanovića, te donijeti zaključak u kojem se navodi sljedeće: “Pošto pitanje lojalnosti ne može biti predmet diskusije, jer je dužnost svakog građanina da bude odan prestolu (...) ograđujemo se od neopravdanih objeda nelojalnosti (...) koje s raznih strana bez razloga podmeću srpskom narodu u Bosni i Hercegovini.” *Srpska riječ*, br. 71, 1910, april 1/14, 3. “U funkciji predsjednika crkveno-školske opštine pozdravio je cara Franju Josipa 1910. godine, koji je došao u posjetu Sarajevu.” *Srpska riječ*, br. 109, juna 19/1, 1910. itd.

⁶⁰ “Za vreme balkanskih ratova na Jeftanovićevom licu se iz daleka videlo, kako stvar stoji. Za vreme svetskog rata, u samom početku, dakle u najopasnije vreme bila je vojska smeštena u njegovim zgradama, a on je zatvorio vodovod, jer da mu tobože za vodu ne plaćaju. Razumljivo je, da su ga austrijske vlasti i vojska strahovito mrzile. Prvu sitničavu pakost učinili su mu, kada su onu ulicu u kojoj on stanuje nazvali Potiorekova ulica.” Ostavština Danila Dimovića, dokument: “Krivična stvar protiv Gligorija M. Jeftanovića i Dra Dušana Jeftanovića – radi zločina veleizdaje”, NUBiH, Odjeljenje rijetkih knjiga i rukopisa, Zbirka rukopisa, Neinventarisana građa, dok. 384, XXI, 3.

⁶¹ “Kod Zapovjedništva tvrđave radi naplate ukonačenja c. i k. vojn časnika u Hotel Evropi oko 20.000 K predana 2/15. okt. 1914. u Sar u Plaz Komandi po gosp. Kubičeli.” HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1447.

⁶² Uhapšen je iste noći nakon objave rata Srbiji, kada je hotel po drugi put bio demoliran, a nakon što je od pedantne austrougarske administracije zaveden kao član upravnog odbora Srpske narodne banke. HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1284; kut. 5, dok. br. 1448, 1449, 1450. U oktobru 1915. je interniran u Bihać. U jednom od pisama njihovom advokatu Dimoviću, Gligorije mu nalaže da moli sud da Dušan u Bihaću odleži svoju kaznu “jer mu tu klima za zdravlje dobro čini i gotovo bolje nego u Sarajevu”. HAS, O-J, kut. 15, Kopier-buch, 3, 6.

⁶³ “U stvari moje željene posjete kod poglavara Zemlje Oskara Potioreka.” Jeftanović je dobio sljedeći odgovor: “Kako je ali Njegova Preuzvišenost sada zauzeta ogromnim poslom, to Vas umoljava da od namjerene posjete odustanete, a Njegova Preuzvišenost Vašu dobru namjeru prima na znanje, kao da ste posjetu učinili. Primite izraz mojega poštovanja. Vladin povjerenik: Gerda.” 29. juli 1914. HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1107. “Velemožni gospodine! Čast mi je staviti Vam do znanja, da njegova Preuzvišenost vojni nadzornik i zemaljski poglavar gospodin Oskar Potiorek žali, da Vašoj molbi radi ispuštenja Vašega sina Dušana nije u stanju da udovolji. – 4. augusta 1914.” HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1108.

⁶⁴ Drugom sinu Zdravku, ljekaru, oduzeta je imovina, “jer je pobjegao neprijateljskoj vojsci”, a kćerki Krunici najvjerojatnije jer je bila već udata Srškić i izbjegla iz Sarajeva. HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1347, 1323.

Na ove poteze vlasti, praćene konstruisanim glasinama⁶⁵ i društvenim bojkotom,⁶⁶ Jeftanović reaguje onako kako je to i do tada – djelovanjem “kao da se ništa nije dogodilo”, naročito u sferi trgovine,⁶⁷ ignorancijom cjelokupne situacije kao oblikom otpora, pa iskazujući građansko nezadovoljstvo, nastavlja zvaničnu komunikaciju sa vlašću protestnim pismima i žalbama zbog daljeg obezvređivanja i uništavanja imovine, tuži se na previsoko odmjeran ratni namet i procjenu nekretnina, na zastoj u proizvodnji u ciglanama i krečani zbog sekvestracije,⁶⁸ kao i sekvestracije svojih objekata u Čemaluši,⁶⁹ glavnoj ulici u gradu. U tim kuražnim prigovorima vlasti, gdje izražava svoje neslaganje i prema službenoj ideologiji i nasilnoj politici, krije se još jedan vid otpora, omalovažava-

⁶⁵ “U 798. br. ‘Hrvatske’ moglo se čitati, da je Gligorije Jeftanović na begu u Srbiju uhvaćen u Višegradu i da je ‘u njegovom stanu nađen cieli arsenal’”. V. Ćorović, *Crna knjiga*, 37.

⁶⁶ Bojkot, donekle karikaturalan, je vršen i od “Bosanskohercegovačkog zemaljskog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje – i u mirno doba u Sarajevu”, koje je 9. oktobra 1914. godine vratilo Gligorijevih 100 kruna, jer su saznali da je on “u prošloj godini poklonio za društvo ‘Crkvenog križa’ jedne tugje države znatno veći iznos”. U tom pismu je navedeno i to da se novac vraća u vrijeme kada se: “inače u našoj domovini svatko upravo natječe, da dobrovoljnim prilozima dokaže svoj patriotizam dajući ne samo ono što može, već i preko svojih imovinskih prilika (...)” HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1409.

⁶⁷ Naizgled kontradiktorne čitavoj situaciji, ali izgleda funkcionalne, bile su dozvole koje je posjedovao za riskantni izvoz pšenice, željeznicom preko Slavonije, zbog učestalih krađa. Pšenica je preuzimana sa posjeda iz okoline Bijeljine i Gradačca, te predavana filijali *Srpske narodne banke* u Bos. Brodu, po nalogu centrale u Sarajevu. Jeftanovići su npr. imali dozvolu na izvoz 1095 kg pšenice novembra 1917. godine. HAS, O-J, kut. 15, Kopier-buch, 70. HAS, O-J, kut. 15, Kopier-buch, 62, 63, 66, 82. Doduše, pri tome treba imati na umu da “[i] Pariska deklaracija iz 1865. i Haške konvencije iz 1907. takode se zalažu za održavanje trgovine u vreme neprijateljstava i za pravnu zaštitu ‘neutralnog trgovca’ u vreme rata. To su prioriteta međunarodnih zakonodavaca početkom 20. veka.” F. Johns, *Critical Legal Thinking*, 30. 07. 2014, Prevela: Milica Jovanović, Peščanik.net, 06. 08. 2014.

⁶⁸ Jeftanović sve vrijeme vodi računa o hotelu, krečani, prihodima, redovnim davanjima kmetova itd. HAS, O-J, kut. 15, Kopier-buch (1915–1924), 3, 6, 19.

⁶⁹ U žalbi Finansijskom ravnateljstvu navodi da je previsoko odmjeran ratni namet, u iznosu od K. 14.126, 9, kućarina u iznosu od K. 8.721, 51, te tečevina od K. 2.580. Za proizvodnju kaže: “ja ne radim ništa, niti u Ciglani, niti na Krečani u Hadžiću, i ne mogu raditi ni da hoću, kad su Ciglana i sve za nju potrebne zgrade pa i sama peć od septembra 1914. upotrebljene u vojne svrhe, a na placevima gde se cigla izrađuje načinjene su vojničke barake, meni pristup zabranjen i sve je u vojničkom vlasništvu (...) te porez na tečevinu ne može mi se računati kad ne postoji. (...) – Ovaj je slučaj postigao i moje sve zgrade u Čemaluši br. 76, gde se nalazi 1 velika moderna štala za 12 konja 3 moderne praonice, 3 sobe uz praonicu, nekoliko moderni garaža sa gvoz. roletama za kola, 1 zidana vila sa 5 soba, 1 vel. kuća sa 5 stanova i dvorište sa 3–4.000 m³. – Ovo sve zaposjednuo je vojn. Autokader od 30. jula 1914. te se i danas tamo nalazi bez ikakve kirije. (...)” Sarajevo, 21/4. 5. 1915. HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1370.

jući i cinični stav, sadržajem protkana satirična subverzija i kritički moralni stav kao dio političke igre pojedinca i vlasti.⁷⁰

Na glavni udar vlast se odlučila tek nakon nešto više od godinu dana od početka rata. Prvi sudski proces protiv Gligorija Jeftanovića pokrenut je u jesen 1915. godine. Doduše, i prije ovog suđenja on je bio hapšen i uz kauciju od 40.000 kruna prebačen u kućni pritvor, stavljen pod policijsku kontrolu sa statusom taoca,⁷¹ a oduzet mu je orden Franje Josipa i druge društvene počasti.⁷² Gligorije je bio uhapšen, lišen svih građanskih prava⁷³ i osuđen na godinu dana zatvora, a krivnja se zasnivala na metalnoj tablici s ugraviranim monogramima i grbovima jugoslovenskih zemalja, pronađenih u njegovoj štali.⁷⁴ Zvanična vlast je našla povod prvom hapšenju, mada se nije mogla ponijeti prema Jeftanoviću jednako kao prema ostalima koji nisu imali ni mogućnost žalbe,⁷⁵ pa je njemu dozvolila i odbranu, pri čemu je Gligorije znao da borba između pojedinca i vlasti može imati jedan ishod – poraz pojedinca, pa je s prezrenjem odbio da ulaže žalbu ili da moli za pomilovanje,⁷⁶ te, ne pristajući na konformističku poziciju,

⁷⁰ “Slavnoj Ces. i kr. vojnoj plac komandi u Sarajevu. Ima već skoro 3 nedelje kako vojnički čobani oko 20 kom volova u moja dva skupocjena šljivika u Koševi kraj moje ciglane dogone i pasu travu, pa ne samo što mi se prihod od trave – koji ja trebam za moje konje – upropašćuje, nego mi se šljivik gazi, i šljive satiru, i šteta nanosi. Moram spomenuti da su mi vojnički volovi u jesen prošle 1914. god. u istim šljivicima dosta štete učinili i ogradu porušili.

(...) Kod drugih mojih najbliži susjeda to se ne čini odavno, jer su im date plakate za zabranu koje su pribijene na ogradu i vojnici ne ugone volove niti konje, a ja takovih plakata nejmam. – Ja učtivo molim slavnu Plaz komandu, da blagoizvoli što prije narediti, da se volovi neugone u moje šljivike kraj ciglane, dami se trava ne pase i dalja šteta ne čini, kada sam dosad ce. i kr. vojnom eraru sa mojim nekretninama poslužio više, nego i jedan sugrađanin u Bosni i Hercegovni, pa je pravedno, da se od sada više u obzir uzmem.” Sarajevo, 17/30. aprila 1915. HAS, O-J, kut. 5, dok. br. 1451.

⁷¹ HAS, O-J, kut. 4, dok. br. 1008.

⁷² HAS, O-J, kut. 4, dok. br.1008. Bio je smijenjen i sa funkcije potpredsjednika Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta u Sarajevu. HAS, O-J, kut. 10, dok. br. 3009.

⁷³ HAS, O-J, kut. 10, dok. br. 3003.

⁷⁴ “(...) u vrhu nalazili državni grb Kraljevine Srbije i grb grada Beograda, a ispod grbovi Kraljevine Dalmacije Hercegovine, Kraljevine Slavonije, Bosne (Rame), Kraljevine Hrvatske i Srema (...) zatim grbovi Crne Gore i Bugarske, te zvijezda dinastije Krađorđevića.” Mikić, “Veleizdajnički procesi”, 60.

⁷⁵ “Opazio sam da među nama, aradskim zatočenicima, ima znatan broj bankovnih činovnika, a velikih trgovaca i bogataša skoro nikako.” V. Skarić, “Dnevnik iz Arada”, 315.

⁷⁶ “Gliša Jeftanović morao je u tamnicu. Obukli su mu robijaško odelo i postupali s njim kao sa svakim robijašem. – Nekako u aprilu 1916, vratio sam se u Sarajevo sa velikog banjalučkog veleizdajničkog procesa. Sreo sam se sa šefom pravosudja Chmilivskim. On je znao da je Jeftanovićevo osuda jedna sramota, ali ju je ipak forsirao. Kazao mi je da Gliša Jeftanović može

izrazio prigovor savjesti protiv nepravdi vlasti. Ni nakon odslužene ove kazne nije pušten na miru, već je aprila 1917. godine pripremana nova optužnica, i to ovoga puta protiv vođa pokreta za crkveno-školsku autonomiju, završenu dvije decenije prije, u kojoj su Gligorije i njegov stalni saradnik Vojislav Šola terećeni za protivdržavnu djelatnost i veleizdaju,⁷⁷ a u saradnji sa zvaničnim ličnostima srpske vlade, za koju su provodili i špijunske aktivnosti. Materijal za ovaj novi postupak pronađen je u Beogradu i u kući Emila Gavrile u Velikom Bečkereku, u kojem je opisana cjelokupna djelatnost Jeftanovića, u velikoj mjeri i tada poznata vlastima. Kako je u svojim sjećanjima ostavio njihov branilac Danilo Dimović, izjavu je Jeftanović dao “u zapisnik, bez upliva branitelja”, gdje je više napadao vlast nego što se branio, mada je za zločin veleizdaje bila predviđena smrtna kazna. U sudnici podsjeća na vlastito stradanje uz gordost, ali i cinizam (“od tada sam poremetio moje pamćenje”).⁷⁸

Optužnica nije bila dovoljno dobro pripremljena, niti istraga dobro sprovedena, pa su pravne nepravilnosti bile osnova da se podnesu interpelacije u Jugoslo-

odmah biti pomilovan samo da ja podnesem molbu. Otišao sam do Gliše i kazao mu: ‘ja sam mogao poderati molbu za pomilovanje, jer imam vašu punomoć, ali Vi ste politički čovek, a radi se o političkoj stvari pa ne mogu bez Vas.’ – U sobi za razgovore iza nekakve ograde stoji Gliša u robijaškom odelu. U hodniku se čuje mukli hod straže i zveketanje tamničkih ključeva. Na polju je lep proletni dan. – Bez razmišljanja Gliša je stvorio odluku. Kazao mi je: Zar molbu za pomilovanje hoće da ja podnesem? Da se ponizujem zbog njihove lopovske osude! Reci im, da im pas majku njihovu!” Ostavština Danila Dimovića, dokument: “Krivična stvar protiv Gligorija M. Jeftanovića i Dra Dušana Jeftanovića – radi zločina veleizdaje”, NUBiH, Odjeljenje rijetkih knjiga i rukopisa, Zbirka rukopisa, Neinventarisana građa, dok. br. 384, XXI.

⁷⁷ O optužnici više: Fritz von Reinöhl, *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges, I Der Fall Jeftanović – Šola – Gavriła*, Wien, 1944.

⁷⁸ “Ja nijesam ništa kriv, niti sam se o zakon ogriješio. Nijesam nikad ništa tajno i nedozvoljeno radio. Ne znam šta da objašnjavam. Nemam razloga ni da se branim, ako mi šta padne na pamet govoriću na glavnoj raspravi. Vi mene pitate za neke stvari koje su bile prije 10, 15–20 godina, a ja od dana demonstracija, kad su mi moju kuću demonstranti usred bijela dana iznutra svu porušili, popljačkali, odnijeli sav nakit, u Hotel Evropi porušili i razbili stakleta i uništili su mi u Čemaluši svu štalu sa 10–12 konja u prisustvu policijskih vlasti u drugih oblasti, od tada sam poremetio moje pamćenje i ne mogu da se snađem. Sve mi se ovo i danas vrti u pameti, kako je to moglo biti, jer ja sam državi redovno plaćao porez, a i gradskoj opštini gradski namet redovno, koji su dužni bili kada snosim terete da mene i moje dobro brane od ovakove nesavjesne mase. Ja sam očekivao od drž. odvjetništva da će zločince i začetnike, koji su tu demonstraciju stvorili pozvati na odgovornost i istragu proti njima povesti. Nego naprotiv zovu mene pod starost na odgovornost za ono što je bilo prije 10, 15–20 godina, a za ono što je jučer bilo to se pušća, te se niko ne traži, nitko ne odgovornost ne poziva i zločinci hodaju slobodno te njih nitko na odgovornost ne poziva.” Ostavština Danila Dimovića, “Krivična stvar protiv Gligorija M. Jeftanovića i Dra Dušana Jeftanovića – radi zločina veleizdaje”, NUBiH, Odjeljenje rijetkih knjiga i rukopisa, Zbirka rukopisa, Neinventarisana građa, dok. 384, XXI, 3.

venskom klubu u Beču i u peštanskom parlamentu od srpsko-hrvatske koalicije, pri čemu je napadnuta uprava u Bosni i Hercegovini, što je bio povod da državni tužilac odustane od postupka kako protiv E. Gavrića, tako i protiv Jeftanovića i Šole.⁷⁹ Svemu ovom je doprinijela i politička klima, prouzrokovana promjenom na prijestolju i situacijom na ratištu, a koja je bila daleko od one iz prvih godina rata, tako da je krivični postupak koji je počeo 6. juna 1917. završen puštanjem ove dvojice na slobodu 21. septembra 1917. godine. Komentar dnevnih novina je bio da su pušteni “jer državni odvjetnik nije imao radi čega podići optužbu protiv njih”.⁸⁰ Dokazni materijali su ostali da svjedoče o stalnoj vezi Jeftanovića sa srpskom vladom i pojedinim srpskim krugovima u Beogradu.

Koliki su intenzitetom i metodama raznovrsni bili ovi “udari pravde”, proporcionalni smetnji vlastima koju je Gligorije Jeftanović predstavljao, mada do tada interesno i tradicionalno motivisan na lojalnost, a prilikom kojih se odriče “velikodušnih” gesta i ustupaka vlasti, ne prihvatajući ulogu društveno poniženog i poraženog, govori i to da vlasti nisu bili zadovoljne vlastitim učinkom. Da su bili u pravu, govori i to da ni nakon njih nije ostao miran, ne pristajući na podanički status, strah i pokornost, sačuvajući samopoštovanje pred samim sobom i pred drugim, dovodeći ponovno javno u pitanje pravednost sistema i državni teror, što dokazuje već u prvoj prilici – jedan je od potpisnika predstavke u kojoj se traži pomilovanje osuđenih na smrt u velikom banjalučkom procesu.⁸¹ Kao što u sudnici nije prihvatao krivicu niti se pokušavao braniti kao ostali,⁸² ostavši imun na sve provokacije i pružajući građanski otpor, dajući primjer vlastitoj zajednici kako da stiče svoje mjesto ili ga potvrđuje u istorijskom događaju i pripadajućem kolektivu, tako je i van nje nastavio aktivno da djeluje, potvrđuje vlastiti ugled i društvenu poziciju, ali i pripadnost građanskom društvu u državi koja politički nije “njegova”, ali mu je pružila iskustvo parlamentarizma, pa makar i monarhijskog, u kojoj je nacionalni identitet proizveo sferu zasebnosti i iz koje je moguće bilo djelovati samo kroz legalistički, ne u potpunosti liberalni, ali ipak građanski sistem.

⁷⁹ “Ovim obustavlja se u smislu &116 kp. predistraga zbog zločina veleizdaje iz &11 sl. b. kz. protiv Gligorija Jeftanovića i Vojislava Šole. – Okružni sud. Sarajevo, 21. septembar 1917.” HAS, O-J, dokument bez signature.

⁸⁰ “Izašli iz istražnog zatvora”, *Glas slobode*, br. 13, septembar 11, 1917, 3.

⁸¹ Predstavku je napisao Danilo Dimović, a potpisali su mitropolit Letica, Vojislav Šola, Risto Hadžidamjanović i Vlado Andrić. Mikić, “Veleizdajnički procesi”, 87. Predstavka je upućena zajedničkom ministru financija baronu Burianu i poglavaru zemlje Sarkotiću. Ostavština Danila Dimovića, 384.

⁸² Atanasije Šola, pripadnik grupe oko *Naroda*, optužen kao starješina mostarskog sokola, predao je npr. prilikom suđenja odbranu od 400 stranica sucu istražitelju. Vojislav Besarović, optužen po istoj osnovi, govorio je pred sudom tri dana. N. Trišić, *Sarajevski atentat*, 47, 50.

Nenasilni odgovori na državno nasilje za koje je vjerovatno bio nagrađen osiguravanjem vlastite egzistencije, svojih najbližih, kao i preostale imovine, bili su rezultat iskustva, realistične taktike, životne i političke mimikrije, ali je pri tome stvarno i simbolično poništenje podaništva proisteklo iz njegovog djelovanja, njegove slobodne volje kako unutar opšteg okvira ljudskog, tako i bosansko-hercegovačkog, srpskog i sarajevskog društva.

War against subjects and the Jeftanović case

Summary

The Austro-Hungarian Monarchy began waging war against its subjects when it started battling a dominant, growing element of the modernization of society – i.e. the national movements of Slavic peoples. In this framework, its relations towards Serbia as a potential axis of the unification of the South Slavic peoples clouded the Monarchy’s attitude towards the Serbian population in Bosnia and Herzegovina. The unsuccessful attempt to shape the Serb national movement in the direction of its Bosnian and Herzegovinian provincial statehood was increased with tensions from the Annexation crisis and the Balkan Wars, culminating with the outbreak of First World War when revanchists repressive measures were undertaken against Serbs from the very beginning. The response to these actions were different and confirmed the social diversity of the Serb national corps – from the radical Gavrilo Princip to the example of the most distinguished, rich and influential Serb of Bosnia and Herzegovina, Gligorije Jeftanović. According to his deep convictions, which stemmed from his traditional, patriarchal and authoritarian values, and political culture, he respected the basic principles of legitimate governance even when the authorities negated his dignity and importance, devalue his property, boycotting him socially, and filing two lawsuits against him. His response was within legalistic principles – legitimate defence, moral resistance, ignorance, satirical subversion, through which he questioned the institutionalized violence and state terror. In that way he gave sense to the real and symbolical negation of subjecthood, confirming his own dignity and social position, but also his belonging to the civic society in a state which was politically

not “his own”, but which provided him with experience of parliamentarism, even though it was monarchic, where national identity produced a sphere of individuality from which one could only act in a legalist manner, not completely liberal, but a civic system nonetheless. This symbolic negation of subjecthood came from his action, his own free will, from a general human framework, but also from the Bosnian-Herzegovinian, Serb and Sarajevo society.

(Translated by author)